

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ ՆՈՒՅՆԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՇՈՒՐՁ

ԳԱԳԻԿ ԳԱԼՍՏՅԱՆ

Վստահաբար կարելի է հավաստել, որ բարօրության բարձր աստիճանի հասած հասարակություններին և նրանց անդամներին անցյալը ավելի պակաս չափով է հետաքրքրում, քան ներկան և առավել ևս ապագան: Նրանք ապահովել են բարեկեցության մի մակարդակ, որը նման զարգացումների դեպքում իրատեսորեն անհասանելի է մյուսների, այսպես կոչված՝ զարգացող երկրների համար: Վերջիններում առկա ներկայիս հիմնախնդիրները՝ զանգվածային աղքատություն, եկամուտների խիստ բևեռացում, արտագաղթ, անբավարար տնտեսական աճ և այլն, աներկբայորեն ծագել են նաև կենտրոնացված վարչափրամայական տնտեսությունից հրաժարվելու հետևանքով: Դեպի բաղձալի հասարակություն «անցումով» ուղեկցվող տնտեսական կորուստները և սոցիալական աղետները դրդում են այդ իրավիճակում հայտնված մարդկանց անընդհատ շրջվել դեպի անցյալը՝ իրենց ներկան հասկանալու և անորոշ ապագան հստակեցնելու ձգտումով: Սա հատկապես ակնառու է իրենց հին համարող ժողովուրդներին և իհարկե հայերին, քանի որ ներկայի խափանումները ավելի ու ավելի են սնամեջ դարձնում «հնամենիության» «ամենափրկիչ» նեցուկը: Ստորև շարադրվածը կլինի մի հերթական փորձ՝ հստակեցնելու հասարակությունների անցած ուղին՝ տնտեսական աճ և համապատասխան ինստիտուցիոնալ պայմաններ կորոդինատային համակարգում: Դրանից հետո բավականին դյուրին կլինի գտնել «որտեղի՞ց ենք գալիս և ո՞ւր ենք գնում» հարցի պատասխանը:

Ցանկացած համակարգ ամենաընդհանուր ձևով կարելի է բնորոշել որպես փոխներգործող տարրերի համախումբ, որպես ընդհանուր նպատակ հետապնդող մարդկային, կենսաբանական, մեքենայական, բնական և այլ միավորումների գործառող ամբողջություն: Ակնհայտ է, որ համակարգը չի կարող գործառել մեկուսի: Այն տեղակայված է լինում որոշակի միջավայրում՝ դաշտում, ինչը համակարգի մերձակա շրջապատն է, և որ համակարգի հատկանիշները դրսևորվում են նաև այդ միջավայրի հետ փոխշփման ընթացքում: Ընդ որում՝ այդ փոխներգործության բնույթը կարող է տարբեր լինել՝ հստակ պատճառահետևանքայինից մինչև հավանականը և չեզոքը:

Համակարգի ու միջավայրի միջև առկա կապերի և համակարգի

ներսում գործող կապերի դերերը նույնական լինել չեն կարող: Բնական է, որ առաջնային են համակարգաձևավորողները: Վերջիններիս առանձնացումն էլ հարաբերությունների և կապերի բազմազանության մեջ առաջին աստիճանի ճանաչողական անհրաժեշտություն է: Հենց այդ կապերն ու հարաբերություններն են արտահայտում համակարգի ընդհանուր հատկանիշները և պայմանավորում առանձնահատկությունները: Եվ, որպես կանոն, այդ ներքին կապերն ու հարաբերություններն են համակարգաձևավորողները: Այսինքն՝ ևս մեկ անգամ հաստատվում է այն իրողությունը, որ համակարգի՝ որպես մեկ ամբողջության որպիսությունը որոշվում է ոչ այնքան առանձին տարրերի, որքան նրա կառուցվածքի հատկանիշներով, տվյալ համակարգը ամբողջականացնող կապերով: Ուստի բազմաբարդ խնդիր է համակարգի և միջավայրի սահմանազատումը՝ տնտեսական համակարգի ձևավորման ընթացքի ու կենսագործունեության առանձնահատկությունների բացահայտման, ուսումնասիրության և ամենակարևորը՝ արդյունավետ ներագրման համար: Միաժամանակ, հետազոտության նպատակով պայմանավորված, տնտեսական համակարգի առանձին տարրեր երբեմն կարող են վերագրվել միջավայրին, և հակառակը՝ միջավայրի բաղադրիչները՝ ներառվել համակարգում: Սա ևս պատճառաբանված է, ուստի անխուսափելի, քանի որ հետազոտության նպատակով կատարվող ցանկացած սահմանազատում կամ բաժանում նախևառաջ տիեզերքի միասնականության խախտում է և երկրորդ՝ զուտ ճանաչողականից բացի, հետապնդում է որոշակի գործնական նպատակ: Սակայն բաժանումները և դասակարգումները արդյունավետ են լինում այն դեպքում, երբ հաշվի է առնվում երևույթի զարգացման անընդհատության խզումը: Այսինքն՝ բաժանումն, իր պայմանականություններով հանդերձ, պետք է ունենա նաև որոշակի առարկայական հիմքեր: Միաժամանակ, կախված նպատակներից, կարող է տեղաշարժվել նաև ուսումնասիրության կիզակետը, ինչը շատ հաճախ դրսևորվում է նոր ուղղությունների և դպրոցների ձևավորմամբ, որոնք սովորաբար ընդլայնում են աշխարհի ճանաչողության շրջանակները. «...երբ նոր հետազոտությունները ժամանակի ընթացքում իրենց տեղն են գտնում, իսկ նրանց քննադատական սրությունը վերանում է, պարզ է դառնում, որ իրականում դրանք ամենևին էլ չեն խախտում գիտության զարգացման հաջորդականությունը: Նոր տեսություններն ընդամենը լրացնում են հինը, ընդլայնում ու զարգացնում, երբեմն ճշգրտում են դրանք, հաճախ այլ երանգավորում են տալիս, նորովի են կատարում շեշտադրումները, բայց շատ հազվադեպ են հերքում դրանք»¹:

Տնտեսական համակարգի տարրերի և միջավայրի գործնականում հստակ սահմանազատման անհնարիությունը ամբողջական տնտեսական կառույցը ներկայացնող բազմաթիվ սահմանումների և ձևա-

¹ Маршалл А. Принципы политической экономии. Т. 1. М., 1983, с. 45.

կերպումների գոյության պատճառներից մեկն է: Լայնորեն կիրառվող «տնտեսակարգ» և ներկայումս ավելի հազվադեպ հանդիպող «արտադրաեղանակ», «հասարակական-տնտեսական ֆորմացիա», հասարակարգ ու համեմատաբար վերջերս շրջանավորվող «տնտեսական աճի փուլ» տերմիններով ըստ էության բնութագրվում է միննույն բովանդակությունը՝ տնտեսական համակարգը: Սրանցից յուրաքանչյուրը այս կամ այն չափի աղավաղումներով ներկայացնում և փորձում է մեկնաբանել իրականությունը: Ընդ որում՝ աղավաղումների չափը շատ հաճախ պայմանավորված է լինում ոչ այնքան ճանաչողությամբ ձեռք բերված մակարդակով և առարկայական գործոններով, որքան հետազոտողի գաղափարաբանական դիրքորոշմամբ: Եվ քանի որ մեր հետազոտության առարկան ոչ թե տնտեսական զարգացման փուլայնացման գոյություն ունեցող բազմաթիվ տեսություններում առկա շեշտադրումների ու վերջիններով պայմանավորված՝ դրանց մեթոդաբանական առանձնահատկությունների քննարկումն է, այլ տնտեսական մի մակարդակից մյուսին անցնելու օրինաչափությունների բացահայտումը, ուստի առավել արդյունավետ ենք համարում, առանց բանավիճալի քննարկումների պատմությունը շարադրելու, պարզապես ներկայացնել այդ հայեցակարգերի հիմնական դրույթները: Եվ, բացի այս, բոլորի համար էլ ակնհայտ իրողություն է, որ տնտեսական և առհասարակ հասարակական զարգացումը ինքնին մեկն է, որքան էլ այն բազմազանորեն մեկնաբանվի:

Հասարակական-տնտեսական ֆորմացիաների տեսությունը, որը երբեմն վերագրվում է Կ. Մարքսին և Ֆ. Էնգելսին, կառուցված էր իրենց նախորդների՝ Սեն-Սիմոնի, Հեգելի, Լ. Ն. Մորգանի հայեցակարգերի հենքի վրա²: Միաժամանակ, Մարքսն ու Էնգելսը իրենց տեսությունը փորձել էին հիմնավորել բազմաթիվ հղումներ անելով պատմական սկզբնաղբյուրների, ժամանակագրական աղյուսակների, փաստական նյութի: Այնուամենայնիվ, այդ տեսությունը ըստ էության կառուցված է մի կողմից՝ նախորդների և ժամանակակիցների պատկերացումների դրվագային ընկալման և մյուս կողմից, իրենց հասարակական քաղաքական դիրքորոշմամբ պայմանավորված³, մտապատկերային ենթադրությունների կիրառությամբ: Իհարկե հասարակական-տնտեսական ֆորմացիաների հայեցակարգի առնչությամբ պատմության «օբյեկտիվ» տրամաբանության մասին Մարքսի և Էնգելսի պատկերացումները ևս որոշակի փոփոխություններ են կրել: Այսպես, սկզբում նրանք առաջնորդվում էին Սեն-Սիմոնի տրամաբանությամբ՝ նույնացնելով ստրկատիրությունը և Հին աշխարհը, միջնադարը և ճորտատիրությու-

² Տե՛ս **Сен Симон А.** Новое христианство. «Избранные сочинения». Т. 2. М.-Л., 1948, **Гегель Г.** Феноменология духа. М., 2014, **Морган Л.** Древнее общество. Л., 1935:

³ Տե՛ս **Գ. Գալստյան**, Կ. Մարքսի տնտեսագիտական տեսությունը և դրա ժամանակակից նշանակությունը, «Տարեգիրք - 2012», Եր., 2013, էջ 69-78:

նը, ազատ (վարձու) աշխատանքը և նոր ժամանակը: Այնուհետև, որոշ փոփոխություններ կատարելով, փոխ առան համաշխարհային պատմության փուլայնացման Հեգելի տարբերակը. Հին Արևելք՝ ոչ ոք ազատ չէ (ազատ է միայն բռնակալը), անտիկ աշխարհ՝ որոշ ազատություններ (ձևավորվում են անհատականությունները), գերմանական աշխարհ՝ ազատ են բոլորը: Հին Արևելքը նրանք վերանվանեցին արտադրության ասիական եղանակ, անտիկ աշխարհը՝ ստրկատիրական հասարակություն, իսկ գերմանական աշխարհը բաժանվեց ճորտատիրության և կապիտալիզմի:

Մարքսյան հայեցակարգում՝ հասարակական-տնտեսական ֆորմացիայի հիմքում, ընկած է որոշակի արտադրաեղանակ, վերջինս էլ արտադրողական ուժերի (աշխատանքի միջոցներ, աշխատանքի առարկաներ՝ արտադրության միջոցներ և արտադրական հմտություններ ունեցող մարդիկ) և յուրահատուկ հարաբերությունների միասնություն է: Արտադրողական ուժերի զարգացման մակարդակը որոշվում է աշխատանքի բաժանման աստիճանով, արտադրության միջոցների, ամենից առաջ տեխնիկայի համապատասխան զարգացումով, ինչպես նաև մարդկանց արտադրական հմտությունների և գիտելիքների զարգացման աստիճանով: Արտադրության ընթացքում մարդիկ, ակտիվ փոխներգործելով բնության հետ (բխում է «աշխատանքի» մարքսյան սահմանումից)⁴, միաժամանակ նաև հարաբերությունների մեջ են մտնում իրար հետ: Վերջինիս միջոցով է հնարավոր դառնում փոխներգործությունը բնության հետ: Եվ այն որոշակի կապերն ու հարաբերությունները, որոնց մեջ մարդիկ, ըստ Մարքսի, «անկախ իրենց կամքից ու գիտակցությունից»⁵, մտնում են նյութական արտադրության պրոցեսում, կոչվում են հասարակական-արտադրական կամ տնտեսական հարաբերություններ: Այստեղից էլ՝ հասարակական-տնտեսական ֆորմացիան հասարակության զարգացման որոշակի փուլ է, բնորոշվում է արտադրողական ուժերի զարգացման մակարդակով և դրան համապատասխանող և դրանով ուղղակիորեն պայմանավորվող արտադրական հարաբերությունների պատմական ձևով: Այսինքն՝ գոյություն չի կարող ունենալ արտադրողական ուժերի զարգացման որևէ ֆորմացիոն փուլ, որին չհամապատասխանի իրենով որոշվող արտադ-

⁴ Մարքսը «Կապիտալում» աշխատանքը բնորոշել է հետևյալ կերպ. «Աշխատանքը նախ և առաջ մարդու ու բնության միջև կատարվող պրոցես է, մի պրոցես, որի մեջ մարդն իր սեփական գործունեությամբ միջնորդավորում, կարգավորում և վերահսկողության է ենթարկում նյութերի փոխանակությունը բնության և իր միջև» (Կ. Մարքս, Կապիտալ, հ. 1, Եր., 1954, էջ 188): Առաջին հայացքից միանգամայն ընդունելի թվացող ձևակերպումը մտածողական լավ քողարկված որոգայթ է պարունակում: Համաձայն մարքսյան այս սահմանման ստացվում է, որ բնության և մարդու միջև նյութափոխանակություն չիրականացնող գործնեության ցանկացած տեսակ, իսկ այդպիսին է ծառայություն ստեղծող մարդկային ջանքը՝ լինի դա մտավոր, թե ֆիզիկական, աշխատանք չէ, հետևաբար նաև հարստության աղբյուր չէ:

⁵ Կ. Մարքս և Ֆ. Էնգելս, Ընտիր երկեր երեք հատորով, հ. 1, Եր., 1972, էջ 689:

րական հարաբերությունների տեսակ: Յուրաքանչյուր ֆորմացիայի հիմքում ընկած է արտադրության որոշակի եղանակ, վերջինս արտադրողական ուժերի և արտադրական հարաբերությունների պատմական կոնկրետ միասնությունն է: Ընդ որում, ըստ Մարքսի, արտադրական հարաբերությունների ամբողջությունն է ձևավորում տվյալ ֆորմացիայի էությունը: Ֆորմացիայի տնտեսական հիմքը հանդիսացող տվյալ արտադրական հարաբերությունների համակարգին համապատասխանում է իրավաքաղաքական և գաղափարաբանական վերնաշերտը⁶: Ֆորմացիան իր կառուցվածքում ներառում է ոչ միայն տնտեսական, այլև մյուս բոլոր հասարակական հարաբերությունները, ինչպես նաև կենցաղը, ապրելակերպը⁷: Հասարակությունների՝ մի փուլից մյուսին անցնելու պատճառը հիմնականում պայմանավորվում է արտադրողական ուժերի զարգացմամբ, որի հետևանքով առաջանում է հակասություն արտադրողական ուժերի և արտադրական հարաբերությունների միջև:

Մարքսի և Էնգելսի հասարակական-տնտեսական ֆորմացիայի տեսությունը ավարտուն չէ բազմաթիվ կարևորագույն հարցեր անպատասխան թողնելու պատճառով: Այդուհանդերձ, ելնելով «պատմության օբյեկտիվ տրամաբանությունից», համաշխարհային պատմական ընթացքը նրանք բաժանել են հինգ հասարակական-տնտեսական ֆորմացիաների՝ նախնադարյան-համայնական (նախնադարյան կոմունիզմ), ստրկատիրական, ֆեոդալական, կապիտալիստական և կոմունիստական: Ակնհայտորեն եվրոպական պատմությունը արտացոլող նման փուլայնացումը, որոշ վերապահումներով, կիրառվում էր նաև աշխարհի այլ երկրների նկատմամբ, ինչն ավելի էր մեծացնում տեսության և իրականության խզումը:

Իհարկե այս հայեցակարգի ձևավորմանը հաջորդած մեկ և կես դարում մարդկանց պատկերացումները համաշխարհային պատմական ընթացքի վերաբերյալ անհամեմատ ընդլայնվեցին ու խորացան: Անառարկելի է, որ մարդկային պատմությունը ակնհայտորեն չի տեղավորվում հասարակության զարգացման ֆորմացիոն տեսության մեջ: Այս անհամապատասխանությունը քննարկվում էր նույնիսկ կոմունիստական գաղափարախոսության միահեծան տիրապետության շրջանում: Համաձայն մարքսյան հայեցակարգի՝ կապիտալիզմին հաջորդափոխած սոցիալիզմը՝ կոմունիստական արտադրաեղանակի սկզբնական փուլը, պետք է ապահովեր աշխատանքի ավելի բարձր արտադրողականություն և արտադրության արդյունավետություն, մարդկանց բարեկեցության ավելի բարձր մակարդակ, ժողովրդավարության ավելի լայն սահմաններ: Մակայն իր գոյության ողջ ժամանակահատվածի որևէ հատվածում անգամ ԽՍՀՄ-ում կամ սոցիալիստա-

⁶ Տե՛ս **Կ. Մարքս** և **Ֆ. Էնգելս**, Ընտիր երկեր երեք հատորով, հ. 1. Եր., 1972, էջ 5-98:

⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 689-690:

կան որևէ այլ երկրում այդ նվաճումները առկա չէին: Ցանկացած հնարքով հաշվարկելու դեպքում էլ ԽՍՀՄ-ի ցուցանիշները էապես գիջում էին միջին զարգացած շուկայական տնտեսությամբ երկրների համապատասխան տվյալներին:

Այսպիսով, հասարակությունների՝ ըստ ֆորմացիաների զարգացման հայեցակարգը աղավաղված և ըստ էության մեխանիկական կապվածությունների միջոցով համամարդկային առաջընթացը՝ թերի, ուստի և կիրառական տեսանկյունից անպտուղ մեկնաբանելու օրինակ էր: Իսկ դրա ձևակերպումը և տարածումը առավելապես պատճառաբանված էին գաղափարաբանական ուղղվածությամբ և քաղաքական հավակնություններով, քան գիտական ճանաչողության խորացման մասնագիտական պահանջներով: Իհարկե, երբևէ քննարկման առարկա չի կարող դառնալ այն իրողությունը, որ ցանկացած գիտական հետազոտություն տեսական և գործնական որոշակի նպատակ է հետապնդում: Սակայն, երբ այդ հետազոտությունը ուղղորդվում է հենց այդ նպատակներով (օրինակը՝ «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստը»), ապա կանխակալ դիրքորոշման հետևանքով իրատեսական արդյունքներ ստանալը գործնականում բացառվում է: Ուստի ցանկացած գիտական ուսումնասիրություն անհրաժեշտաբար պետք է կառուցվի քննվող առարկայի բովանդակությունից ելնելով, ինչից հետևողականորեն խուսափել են մարքսիզմի հիմնադիրները և նրանց հետևորդները:

Տնտեսական աճի փուլերի տեսությունը, որի ծնունդը արձանագրվեց ամերիկյան սոցիոլոգ և տնտեսագետ Ուոլթ Ռոստոուի՝ «Տնտեսական աճի փուլերը. ոչ կոմունիստական մանիֆեստ» գրքի լույսընծայմամբ⁸, տնտեսագիտության մեջ ինդուստրիալ հայեցակարգի զարգացման արգասիքն էր: Իսկ վերջինիս հիմքերը դրվել էին դեռևս տասնիններորդ դարի վերջերին Տոբստեն Վեբլենի աշխատություններում⁹: Քսաներորդ դարի կեսերին այսպես կոչված գիտատեխնիկական հեղափոխության հետևանքով այն կրկին հրատապություն ձեռք բերեց: Իսկ «արդյունաբերական հասարակության» հայեցակարգի հիմնադիրն էր ավստրիական ծագմամբ ամերիկյան տնտեսագետ Պիտեր Դրակերը, որն այս հիմնահարցի քննարկմամբ նախորդ դարի քառասունական թվականներին և հետագայում հանդես եկավ մի քանի ծավալուն հետազոտությունների հրատարակմամբ¹⁰: Ընդ որում՝ ինդուստրիալ հասարակության տեսությունը զուտ ամերիկյան «արդյունք» չէր, և դրա զարգացման գործում մեծ ավանդ ունեցան նաև ֆրանսիացի սոցիոլոգ-

⁸ Տե՛ս **Rostow W.W.** The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto. - CUP, 1960.

⁹ Տե՛ս Վեբլենի «Պարապ դասակարգի տեսություն» (1899 թ.) և «Բացակայողի սեփականություն» (1923 թ.) աշխատությունները:

¹⁰ Տե՛ս «Ինդուստրիալ մարդու ապագան» (1942 թ.), «Կորպորացիայի տեսություն» (1946 թ.), «Նոր հասարակություն. Ինդուստրիալ կարգի անատոմիան» (1949 թ.), «Չեղկապիտալիստական հասարակություն» (1993 թ.) և այլն:

ներ ժակ էլյուրը և Ռայմոն Արոնը¹¹: Այս հանգամանքը ևս մեկ անգամ համոզում է, որ տնտեսագիտության բնագավառում իրապաշտական հայեցակարգերը ձևավորվել են անկախ հեղինակների գաղափարաբանական նախասիրություններից և նպատակադրված են եղել բացատրելու իրականությունը և ոչ թե ի սկզբանե հերքելու այս կամ այն տեսությունը, ինչը շատ հաճախ փորձում են ընդգծել ֆորմացիոն տեսության հետևորդները:

Ի տարբերություն «արդյունաբերական հասարակության» հայեցակարգի այլ տեսությունների, որոնց կիզակետում առաջընթացի տեխնիկատեխնոլոգիական գործոնն է, Ու. Ռոստոուի տնտեսական աճի փուլերի տեսությունը, մեր համոզմամբ, ավելի ընդգրկուն է, քանի որ որպես սահմանազատող չափանիշ է կիրառում արտադրական ռեսուրսների օգտագործման արդյունավետության աստիճանը: Իսկ վերջինս չի պայմանավորվում միայն տեխնիկատեխնոլոգիական գործոններով: Այստեղ էական դեր ունեն հասարակական կյանքի այլ ոլորտները ևս՝ ավանդույթներն ու բարոյականությունը, իրավունքը, քաղաքականությունը և այլն: Իսկ, առհասարակ, զանազան տեսությունների առկայությունը և դրանցում շարադրված արտաքնապես թվացյալ տարբերությունները առավելապես պայմանավորված են հատկապես տնտեսագիտությանը բոլոր ժամանակներում բնորոշ համընդգրկուն ախտանիշով, որը մեր գիտության երևի անբաժան ուղեկիցն է: Այլ հասարակական գիտությունների կապակցությամբ դժվարանում եմ պնդել, բայց տնտեսական գիտության բնագավառում բազմաթիվ են միևնույն բովանդակությունը՝ գիտական հասկացությունը, տարբեր տերմիններով (օրինակ՝ արժողություն, արժեք, գին) նշելը: Վերջինս անպտուղ բանավեճերի պատճառ է դառնում, որոնց ընթացքում մոռացության է մատնվում բուն ուսումնասիրության առարկան: Մյուս կողմից սակավաթիվ չեն նաև բոլորովին տարբեր բովանդակությունները միևնույն տերմինով (օրինակ՝ շահույթ) նշելը, ինչը ավելի է մեծացնում խառնաշփոթը: Իհարկե այս վտանգները միշտ էլ գիտակցվել և մատնացույց են արվել տնտեսագետների կողմից: Տնտեսագիտության արագ առաջընթացը խոչընդոտող այս հանգամանքի մասին գրել են թե՛ Թ. Մալթուսը տասնիններորդ դարասկզբին, թե՛ Ջ. Միլը նույն դարի կեսերին և թե՛ Ա. Մարշալը նույն դարի վերջերին, սակայն այդ իրողությունից անհնարին է եղել խուսափել:

Ռոստոուի ձևակերպած լուծումը, մեր համոզմամբ, նախ՝ առավել իրատեսորեն և ամբողջական է արտացոլում մինչ այժմ ընթացող զարգացումները և երկրորդ՝ հնարավորություն է ընձեռում համակողմանիորեն ախտորոշելու հետևումունիստական հասարակությունների ներկա կացությունը և նախանշելու մարդկանց բարեկեցության աճի ուղիներն ու պայմանները: Ինչպիսին էլ լինեն ընթացիկ կարգախոսնե-

¹¹ Տե՛ս **Ellul J.** The Technological Society. New-York, 1965, **Aron R.** Le developpement de la societe industrielle et la stratification social. Paris, 1956:

րը, միննույն է, ցանկացած հասարակության իրական նպատակը մարդկանց բարեկեցությունն է՝ բառի ամենաընդգրկուն իմաստով:

Ռոստոուն սահմանազատել է տնտեսական աճի հինգ փուլ.

ա. Ավանդական հասարակություն ,

բ. Վերելքի նախադրյալների ձևավորում,

գ. Վերելք,

դ. Ընթացք դեպի հասունացումը,

ե. Չանգվածային սպառման դարաշրջան:

«Ավանդական հասարակությանը» բնորոշ են ձեռքի պարզագույն տեխնիկան, ձեռքի աշխատանքը և գյուղատնտեսության գերակշռությունը: Այս փուլը ընդգրկում է մարդկային հասարակության ողջ պատմությունը մինչև XVII դարը:

Աճի երկրորդ փուլը «անցման վիճակում գտնվող հասարակությունն է»¹², որում ստեղծվում են վերելքի նախապայմանները: Այս փուլը բնորոշվում է կենտրոնացված ազգային պետությունների ձևավորմամբ: Հասարակության մեջ առանձնանում է «ձեռներեց մարդկանց նոր տեսակը <...>, որոնք, ձգտելով շահույթի կամ նորարարության, ցանկանում են հավաքագրել խնայողությունները և ստանձնել ռիսկերը»¹³: Երկրորդ փուլում կազմավորվում են բանկերը, ընդլայնվում են ներդրումները, աշխուժանում է արտաքին և ներքին առևտուրը:

Երրորդ՝ վերելքի փուլը բնորոշվում է նրանով, որ հասարակության մեջ սկսում են գերակայել տնտեսական առաջընթացի ուժերը: Զարգացումն ընթանում է ի շահ ողջ հասարակության: Զարգացած երկրներն այս փուլը անցել են պատմական տարբեր ժամանակահատվածներում. Անգլիան՝ XVIII դարի վերջին երկու տասնամյակում, Ֆրանսիան և ԱՄՆ-ը՝ XIX դարի կեսերին:

Չորրորդ փուլին բնորոշ են մշտական առաջընթացը, տեխնիկայի կատարելագործումը, նոր տեխնոլոգիաների տարածումը տնտեսական գործունեության բոլոր ոլորտներում, ազգային արդյունքի աճի գերազանցող տեմպերը բնակչության թվաքանակի համեմատությամբ: Այս ընթացքում միջազգային տնտեսական կապերի ծավալումը հանգեցնում է համաշխարհային տնտեսության ձևավորմանը: Հենց այս փուլն էլ Ռոստոուն անվանում է «արդյունաբերական հասարակություն»:

Հինգերորդ՝ «զանգվածային սպառման դարաշրջանի» բնորոշ առանձնահատկությունը երկարատև օգտագործման սպառողական բարիքների թողարկումն է: Այս փուլում վերափոխվում են հասարակության առաջնայնությունները: Արտադրությունն իր առաջնային դիրքը զիջում է սպառմանն ու բարեկեցությանը¹⁴:

Հինգերորդ փուլին ապագայում, ըստ Ռոստոուի, հաջորդելու է

¹² Rostow W. W. , նշվ. աշխ., էջ 6:

¹³ Նույն տեղում, էջ 7:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 73:

«հետսպառողական» հասարակությունը, որն արդեն ձևավորվել է ԱՄՆ-ում: Այս նոր հասարակական իրավիճակում բարեկեցության բարձր մակարդակ ապահովող սպառման հիմնախնդիրը, գտնելով իր լուծումը, հետ է մղվում, ու առաջնային են դառնում ընտանեկան և մտածողական արժեքները:

Արդյունաբերական հասարակության այլ հայեցակարգերում, ձեվակերպված հատկապես ոչ տնտեսագետների՝ սոցիոլոգների կողմից (Ռ. Արոն, Մ. Էյլու, Դ. Բեյ), հասկանալի պատճառներով շեշտադրումների տեղաշարժի հետևանքով առաջնային են համարվում այլ հատկանիշներ, որոնք, մեր կարծիքով, պետք չէ, որ էական բովանդակային փոփոխություններ մտցնեն ժամանակակից հասարակության առանձնահատկությունների ընկալման մեջ: Սակայն «հետսպառողական հասարակությանը» բնորոշ է մի արմատական որակ, որը մինչ այդ գերակշռող չէր: Դա գիտելիքի և տեղեկության վրա հիմնված նոր տնտեսական համակարգն է¹⁵: Ընդ որում՝ խոսքը, իհարկե, զարգացած երկրների մասին է, որոնց հասարակությունները հաղթահարել են մարքայան մեկնաբանությամբ՝ մասնավոր սեփականությամբ պայմանավորված «աշխատանքի օտարումը արտադրության միջոցներից» և «բանվոր դասակարգի աղքատացումը»:

Կատարված և ընթացող արմատական փոփոխություններն ու նվաճումներն ակնհայտ են, սակայն առկա սոցիալական և տնտեսական խնդիրների ազդեցությամբ նույնիսկ գիտական շրջանակներում անտեսվում է առանցքային մի փաստ. մարդկանց բարեկեցության աննախադեպ աճն ու ազատությունների ընդլայնումը իրականացվում են ոչ թե հակառակ «կապիտալիստական» տնտեսակարգի, այլ դրա բնականոն զարգացման շնորհիվ:

Յուրաքանչյուր մարդու նման տնտեսակարգը ևս ունի մանկություն՝ իրեն հատուկ անկարողություններով: Եվ եթե նույնիսկ XIX դ. վերջերին վեց տարեկան երեխան կողովը ուսին իջնում էր ածխի հանքախորշ, դրա պատճառը կապիտալիստ-ձեռնարկատերերի հարստության նկատմամբ անհագ ծարավը չէր կամ նրանց «բիրտ» ծնողների անհոգիությունը: Բարոյական ու սոցիալական տեսանկյունից իրավացիորեն որպես արհավիրք ընկալվող այս դաժանության համար կապիտալիստ-ձեռնարկատերերին կամ ինքնին շուկայական համակարգին մեղադրելը նույնն է, ինչ ջրհեղեղի պատճառած ավերածությունների համար ձգողականության և շարժման քանակի պահպանման օրենքները պարսավանքի ենթարկելը: Այդպիսին էին ռեսուրսների օգտագործման արդյունավետության աստիճանը և աշխատանքի արտադրողականության մակարդակը: Իսկ դա պարտադրում էր ծնողի և հենց նույն երեխայի գոյությունը պահպանելու համար որպես ռեսուրս օգտագոր-

¹⁵ Տե՛ս **Дракер П.** Посткапиталистическое общество // "Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология". М., 1999, էջ 70-71:

ծել երեխայի ջանքերը: Ու հենց կապիտալիզմն էր, որ ապահովեց հայտնի աննախադեպ աճը:

Համարժեքային փոխանակության հիմքի վրա կառուցված ժամանակակից տնտեսակարգերը որոշակիորեն տարբերվում են թեկուզ XX դարի սկզբին գործառած տնտեսական կառուցվածքներից: Եվ սա անժխտելի է: Սակայն անհնար է անտեսել նաև այն իրողությունը, որ դրանց կենսագործունեությունն ապահովող հիմնական մեխանիզմը մնում է «laissez faire» շուկան: Ամենաեական առանձնահատկությունը, որը հրնթացս ավելի է ընդգծվում, հետևյալն է՝ առաջընթացի հիմնական մղիչ ուժը բխում է ոչ թե զարգացած հասարակությունների սոցիալական կառուցվածքից, այլ անձից, ստեղծագործ անհատից, և որ ժամանակակից աշխարհը մարդուց պահանջում է ակտիվ գործունեություն՝ ուղղված ոչ միայն հասարակության, այլև առաջին հերթին սեփական անձի վերափոխմանը: Անկասկած է, որ նման մեկնաբանությունը աշխարհընկալման բնագավառում XIX դարի վաթսունականներից մարժինալիզմով սկիզբ առած արմատական տեղաշարժի բնականոն զարգացման արդյունք է:

Տնտեսական կառուցվածքների բնութագրման և սահմանազատման շարադրված սկզբունքների ու հատկանիշների կիրառումը արդյունավետ միջոց կդառնա ՀՀ-ում հաստատված կացությունն ախտորոշելու և ապաքինման միջոցներ գտնելու համար:

***Բանալի բառեր** – տնտեսական համակարգ, փուլայնացում, արտադրողական ուժեր, հասարակական-տնտեսական ֆորմացիա, տնտեսական աճի փուլ, տնտեսական կառուցվածք*

ГАГИК ГАЛСТЯН – Об идентификации экономических систем. – Историческое развитие человечества делится на определённые этапы. Однако в экономической науке не выработана единая периодизация экономического роста и развития. Между тем она важна, в частности, чтобы точнее диагностировать постсоциалистические экономические структуры. В статье сравниваются различные подходы к этому вопросу,

***Ключевые слова:** экономическая система, периодизация, производительные силы, общественно-экономическая формация, стадии экономического роста*

GAGIK GALSTYAN – On Identification of Economic Systems. – Historical development of mankind is divided into certain periods. Yet in the economic science, there is no accepted and unified approach concerning the periodization of economic growth and development. In the present article, a comparison of the approaches to such divisions is presented with the aim of more exact diagnostics of the post-socialistic economic structures.

***Key words:** economic system, periodization, productive forces, socio-economic formation, stages of economic growth, economic structure*